

Faragó Péter

Nagy Elmélet helyett

Az információs társadalom dimenziói

Gondolat/Infonia

Budapest, 2006, 293 oldal.

Szerkesztette: Balogh Gábor

A kötet szerkesztője munkája során a 2000 és 2005 között született magyar információs (társadalom-) elméletek között válogatott, melynek eredményeként szinte egyetlen olyan tanulmány sem olvasható a könyvben, ami korábban ne jelent volna meg máshol. A szándék – a látszattal ellentétben – nem teljesen indokolatlan, hiszen az utóbbi néhány év „termésének” legjavát egy kötetben közreadni hagyományos szerkesztői cél. Ugyanakkor kétséges, hogy a téma szerelmesei áldoznak-e egy olyan kötetre, melynek legjobb tanulmányait korábban már máshol olvashatták.

A mintegy tizenöt tanulmány hét szerző munkája. Maga a szerkesztő, Balogh Gábor hat tanulmányt jegyez, írásai a kötet közel egyharmadát teszik ki. Ezt látva joggal merül fel az olvasóban a kérdés, hogy a szerzői termékenység miatt nem hatott bátorítólag a szerkesztőre, hogy önálló kötetet rukkoljon elő. Erre a kérdésre meggyőző választ azonban csak a tanulmányok áttekintése után kaphatunk.

Már a szerkesztői bevezetőben merész kijelentésekbe ütközhet az olvasó: „Amiben egyetértés látszik körvonalazódni: túljutottunk az ipari fejlődés régi formáin, és a társadalmi változások új társadalomképét vetítik (sic!) elénk, amelyben két elem, az információs és a tudás folyton visszatér.” (11. o.) Ha egy pillanatra túl próbálunk lépni a mondat nyelvtani kuszaságain, akkor is csak nehezen fogadhatjuk el tényként, hogy már túljutottunk az ipari fejlődés régi formáin, hiszen például maga az informatika is gerjeszti az ipari kapacitások növekedését, ahol hétről hétre gyártják az újabbnál újabb berendezéseket, eszközöket, hogy azokkal egyszerre csillapítsák és gerjesszék a fogyasztók szünni nem akaró étvágját. A Daniel Bell írásain felcseperedett és az IT paradigmában gondolkodók számára persze ez a kijelentés évtizedek óta alapelv, így e szemléletet aligha róhatjuk fel a szerző hibájaként.

Ugyancsak merész vállalkozás az individuuum korszakolásának kísérlete: a szerkesztő nagyvonalúan osztja fel az egyén genealógiáját három (történelmi?) korszakra. E hármas felosztás eredményeként születik meg a „származási korszak – ipari korszak – infokommunikációs korszak” tagoláshoz tartozó „*ens affiliatum – individuum – homo informaticus*” varázsszavakkal leírt fejlődési sor – vagyis az olvasó számára úgy tűnik, hogy egyfajta evolúciós antropológiai modellről van szó. Az első időszak emberét a csoporthoz való tartozás, a rokonsági rendszer állandó kötődési kényszere, a másodikat már az attól való elszakadási törekvés, az individualizáció, míg a ma emberét a hálózati közösséghez tartozás kommunikációs kényszere jellemzi. Világosan kell látnunk az effajta szűk keresztmetszetű történelemszemlélet hátulütőit: ez a determinált ember- és társadalomkép olyan mértékben általános, hogy önmagában egyetlen individuumba és társadalomra sem alkalmazható, míg együttes jelenlétük (ti. a közösség, az egyén és a közösségi kapcsolatok párhuzamossága) már sokkal inkább sajátja bármely társadalomtörténeti kontextusnak.

Balogh két további gondolatával az egydimenziós ember képét eleveníti fel: „Az infokommunikációs korszak alanyának dimenziói tárgyi jellegűek, nincsenek hagyományos intim szférái. [...] Az információs társadalom alanyának információját a hálózatok működtetői (tartalomszolgáltatók) generálják.” (17–18. o.) Ezek a megjegyzések talán helyt kaphatnak valamely futurológiai munkában, de egy *state-of-the-art* típusú megközelítésbe aligha férnek bele. A ma embere olyan nagy mennyiségű információs csatorna közül választhat, amelyek között a tartalomszolgáltatók ugyan jelentős, de mindenképpen csak egy alternatívát jelentenek, így ezek túlértékelése éppúgy téves, mint az intim szféra leépülését deklaráló kijelentés. A telekommunikációs eszközök segítségével egyelőre nem leépült az intim szféra, csupán új *on-line* intimitási területekkel egészült ki. Ugyancsak vitatható következtetést olvashatunk a bevezető zárógondolatoként: „Alkotottságán keresztül nyer a mesterséges és a mesterségesen keresztül az információs társadalom ontológiai megerősítést. Ezért a mesterséges az információs társadalom kitüntetett vagy elsődleges dimenziójának minősül.” (21. o.) Az artefaktumok szerepének túlértékelése szintén jól ismert vonása a paradigmának. Képviselői rendszeresen szem elől tévesztik, hogy az emberiség egész társadalomtörténetét végigkíséri a műtermékek feltalálása és/vagy megtalálása, a környezet átalakítása: a pattintott kőtől a számszerfőn át a gőzgépig és a nyomdagépig. Műtermékeket alkotunk, átalakítjuk (elpusztítjuk) környezetünket, hogy saját életünket könnyebbé, komfortosabbá, végeredményben pedig boldogabbá tegyük – nincs ebben semmi újdonság.

A kötetben szereplő tanulmányok egy része vizionálja és tevőleg támogatja valamely nagy info-kommunikációs társadalomelmélet kialakulását, mások megpróbálnak szerényebb, mégis szofisztikáltabb céloknak megfelelni. Az első csoportba tartozik Csorba József írása is, amely az információs tudományok kialakulását valamely „*grand theory*” előhangjaként próbálja meg feltárni. Miközben nagy vonalakban bemutatja a háború utáni információs és informatikai fejlesztések nagyobb fordulatait, igen optimistán kijelenti, hogy már az 1980-as évek óta úton vagyunk a „nagyelmélet” felé. Csorba történeti munkájával, definíciós kísérleteivel valóban hozzátesz az info-kommunikációs társadalomelméletekhez, mégis adódik a kérdés: hol van a „nagyelméletünk”, ha már vagy negyed évszázada úton vagyunk felé. A különböző tudományterületek információkezelésének metatudománya még nem alakult ki, s lehet, hogy ehhez a paradigmában rejlő csapdák is nagymértékben hozzájárultak. A már említetteken túl az egyik ilyen csapda az „ipari termelés” és az „információs termelés” merev szétválasztásának alapelve, s ehhez kapcsolódóan a hagyományos munkaerő és az információs munkaerő mesterséges szétválasztása. Az információs munkaerő nagyon sok esetben informatizált hagyományos munkaerőt jelent, például egy autószerelő esetében, akinek hagyományos feladatai legfeljebb kiegészültek információs, informatikai feladatokkal is. Mint arra már utaltam: amíg az információs és az ipari termelés kéz a kézben jár, és a hagyományos termelés kiegészül információs és informatikai termeléssel, addig aligha beszélhetünk paradigmatisztikus változásról. A szolgáltatások terén egyébként már sokkal jelentősebb a különbség, sajnálatos módon azonban a tanulmányok egyike sem foglalkozik mélyrehatóan ezzel a területtel.

Csorba írásának legmerészebb része az, ahol az információfeldolgozás folyamatát mutatja be, „A fizikai és intellektuális készségek és a hozzáadottérték-tartalom(sic!)

modellezése a szuperintelligenciák felé” alcímmel. A paradigmában kedvelt egydimenziós modellben az „információ à adat à ismeret à tudás à intelligencia à Q-I à Q-II à Q-III” kronológiát követve jutunk el az 1900-as évektől 2100-ig, a szuperintelligenciák hármasköréig. Ha megpróbáljuk értelmezni az ábrához kapcsolódó – első pillantásra meghökkentő – magyarázatot, akkor kiderül, hogy a szerző „az emberi-intellektuális információfeldolgozási készségek fejlődéséről” (42–43. o.) kíván beszélni. Ekkor azonban még jobban megijedünk, és arra gondolunk, hogy mondjuk az ókori görögök „szuperintelligenciája” mit szólna az effajta alapvetésekhez.

Fülöp Gézának az információs forradalommal foglalkozó írása az 1950-es évek közepét tekinti fordulópontnak. Az ő írására is a paradigma revolúciós hangvétele jellemző, így kijelentései nem kevésbé sarkosak: „Az ipari forradalom fő erőforrásai az energia (az energiahordozók) és a nyersanyagok voltak. Napjainkban az információ válik a legfontosabb stratégiai erőforrássá.” (46. o.) Ha csak az utóbbi időszakról beszélünk, a gáz- és acélipari nyersanyagválságaira gondolunk, aligha lehet kétséges, hogy a hagyományos stratégiai erőforrások szerepét aligha veszi át az információ, noha az utóbbi jelentősége, valamint megszerzésének, tárolásának, forgalmának és piaci szerepének körülményei jelentősen megváltoztak. Nem ismerünk egyetlen olyan országot sem, amely információs adatbázisok birtoklásától vált volna hatalmi tényezővé, de a hagyományos erőforrások megszerzéséért folyó szimbolikus és konkrét háborúknak még ma is nap mint nap tanúi vagyunk. A szerző mellett szól, hogy írásában időnként a kritikai oldal felé is tekint, amikor például B. Cronint idézi: „Az információ hozzájárulása a sikeres gazdasági működéshez nem lehet kérdéses, de ez nem jelenti még azt, hogy az információ a fejlett gazdaságok elsődleges terméke lett. Az információn alapuló gazdaságok felé tart a világ, de messze van attól, hogy a gazdasági jólét teljes mértékben az információs áruk és szolgáltatások termelésétől, értékelésétől, külkereskedelmétől függjön. Végtére is az ember nem élhet meg pusztán információból.” (47. o.)

Fülöp a *whig* történetírás hagyományait eleveníti fel, amikor az információtechnológia történetét annak sikertörténeteinek keresztül mutatja be. Kissé aggályosnak tűnik ebből a részből az ipari forradalom „teremtőerőinek” és az információs forradalom vívmányainak időarányos, párhuzamos összehasonlítása. Az információs alaptechnológia és a hálózatok változása, terjedése nyilvánvalóan sokkal rövidebb idő alatt ment, illetve megy végbe, mint ameddig a gőzgépektől az első gépkocsik megjelenéséig terjedő időszak tartott: kérdés csak az, hogy a számítógépek generációváltásai ugyanolyan minőségű változásokként definiálhatók-e, mint az ipari forradalom gépeitől a 20. század közlekedési eszközeiig vezető fejlődés. A változás sebességének oka valószínűleg a technika jellegében keresendő, és nem úgy tűnik, mint ha a gépjárművek fejlesztésében ma gyorsabb ütemben haladnánk, mint korábban. Az információs technológiai eszközök ipari méretű termelése, a termékek gyors elavulása, új termékek állandó megjelenése ugyancsak igen érdekes terület, ám kevés erre vonatkozó gondolatot találunk a tanulmányokban. A ma technológiai még be sem érnek, meg sem találják technikai-társadalmi helyüket, s máris új kísérletek, új irányok váltják fel őket. Információs technológia és „hagyományos” technológia egymással szimbiózisban élő területek, de más és más mérnöki, gazdasági és piaci törvények vonatkoznak rájuk.

A paradigmától való üdítő távolságtartás jellemzi Farkas János két, 2000-ből és 2001-ből származó írását, melyek aktualitása mit sem változott. Farkas, aki a hazai tudományszociológia doajenje, a tudomány, a tudás, a társadalom és az informatika kapcsolatát vizsgálja. Álláspontja szerint a termelésben (a tőke létrejöttének és növekedésének folyamatában) a tudományos-innovációs tudás hagyományosan többé-kevésbé zárt rendszerét megtermékenyíti a mindennapi tudás, vagy még pontosabban fogalmazva: a tudás úgy általában. „A lényeg viszont az, hogy az innovációs folyamatban felértékelődik az ismeretek, az absztrakciók, a szimbólumok, a jeltermelés és a jelek jelentésének a szerepe. Az innováció tehát mintegy keretet ad az információ és a tudás működésének.” (99. o.) A mindennapi tudás szerepe felértékelődött az innovációban: soha ennyi messziről is jól látható társadalmi hatás nem érte még a tudományt. „A technika voltaképpen maga is társadalom, és a társadalmat technikai eszközei nélkül soha nem lehet megérteni.” (107. o.) Kétséges viszont Farkas János azon kijelentése, miszerint a tudásnak ebben az új szakaszában „az önmagáért való tudás helyébe a »cselekvő tudás« vagy »tudáscselekvés« (*action of knowledge*) lép” (109. o.). A tudás és az innováció szimbiotikus kapcsolatából még nem következik, hogy a mindennapi tudás jelentős része, vagy akár a tudományos tudásé ne rekedne meg az önmagáért való tudás szintjén. Persze vitatható, hogy egyáltalán létezik-e önmagáért való tudás, mivel valamely tudás alkalmazhatósága, jövőbeni „hasznosíthatósága” mindig *nyitott* (*open-ended*).

Ellentétben a kötetben található legtöbb írással, Farkas János írásában a tudás, az információ és az adat nemcsak mint eszköz, mint termelőerő jelenik meg, hanem „produktumként, terméként és áruként is egyre inkább jelen van: az új információs technikai iparok maguk is információ-előállító eszközök.” (112. o.) Az áru típusú, szolgáltatott tudás azonban nem (feltétlenül) esik egybe az innovációs tudással. A megtermelt, eladható tudás, információ és adat azonban nem esik egybe az innovatív tudással: az egyik eleve kereskedelmi céllal születik, a másik pedig már létrejöttékor is produktív célokot szolgál. A tudás e kettős jellege talán az információs társadalomnak nevezett időszak egyik legfontosabb sajátossága. Ez alapján viszont téves a tudás szerepének túlértékelése, a „tudástársadalom” koncepciója is: az innovációs oldalt mindig a tudás uralta, most pusztán társadalmi jellege manifesztálódott, a kínálati oldalon való megjelenése viszont csak a tudás eldologiasodásának folyamatát jelzi, s ezért aligha maradhatunk meg ennél az indokolatlanul optimista koncepciónál. „Ebből arra juthatunk, hogy az információnak és a tudásnak a termelésben való megnövekedett alkalmazása nem szükségszerűen foglalja magában létező piacgazdaságunk alapvető változásait. Sokkal helyesebb lenne, ha új információs és tudásalapú ipari és szolgáltatástermelésről beszélnénk.” (124. o.)

Kétséges ugyanakkor, hogy joggal nevezi-e Farkas János az információs társadalom időszakát „posztfordista” időszaknak. Ha jól követjük a gondolatsort, akkor a „fordizmus” itt a tömegtermelés és tömegfogyasztás időszakát jelenti, s ezzel kerül szembe a már információ-érzékeny termeléshez kapcsolódó egyedi fogyasztás. Valóban egyre inkább van lehetőségünk arra, hogy az általunk megadott paraméterek szerint rendeljünk meg bizonyos termékeket, ugyanakkor a piac kedvezőbb áraival alapvetően még mindig tömegtermékeket erőlteti ránk. A technikája és a lehetősége már adott egy

ilyen változásnak, de a változás a keresleti oldal megerősödése nélkül nem mehet végbe, a szolgáltatások elérése e nélkül korlátozott marad.

Balogh Gábor három egymást követő írásában is saját utat próbál keresni az IT-szektor társadalmi-emberi dimenzióinak magyarázataiban. Sajnos, kísérletei rendre sikertelenek: a tudományosság külsődleges jegyeit magukon hordozó írások valójában hemzsegnak a nyelvileg és logikailag is erősen kifogásolható mondatoktól. Az ábrákkal és táblázatokkal színesített írások egyikében például a következő mondatot olvashatjuk: „Az új társadalomtípus feltétele olyan szerkezet vagy intézményrendszer, amely nem következmény (»logikai hatás«) (sic!), hanem adott társadalomtípus, esetünkben az információs társadalom alkotóeleme vagy axiomatikus egysége.” (127. o.) Aligha szorul magyarázatra, hogy ez a mondat – egészében éppúgy, mint részleteiben – értelmetlen. Ez azonban sajnos nem egyedi eset, kicsivel arrébb a következőt találjuk: „A kommunikáció önálló, axiomatikus intézmény, amely mint ilyen működik és hat. Technikai-technológiai bázisát a hálózat képezi, bár nem azonos vele.” (130. o.) Eltekintve annak hosszabb elemzésétől, hogy a kommunikáció miért nem intézmény, csupán arra utalnék, hogy a legkevésbé sem axiomatikus rendszerről, jelenségről van szó, mivel épp a kommunikáció természetéről, átalakulásáról, társadalmi jellegéről folytatunk tudományos vitát, vagyis arról, hogy miért és hogyan „működik és hat”. A második mondat is hasonló álkövetkeztetésre jut, pedig nyilvánvaló, hogy X-nek Y csak akkor lehet bázisa, ha nem azonos vele. Balogh Gábor írásai tele vannak olyan absztrakt gondolat kísérletekkel, amelyek ugyan értelmesnek és tudományosnak tűnnek, ám következtetésük magától értetődő: „Egy társadalom alkotóelemei típuselemekként funkcionálnak. A típuslemek stratégiai források és transzformációs tényezők. Ilyen értelemben rendszeralkotó elemek, amelyek adott társadalomtípust egyrészt identifikálhatóvá tesznek, másrészt fenntartanak és működtetnek.” (128. o.) A szerző beavat minket a rész-egész kapcsolat rejtelseibe, meg tudhatjuk, hogy a szekér része a kerék, és kerék nélkül aligha beszélhetünk szekérről, mert a kerék annak szükségszerű, funkcionális része.

A Balogh által képviselt ember-gép szimbiotikus egységét hirdető társadalomtudományi-metafizikai irányzat például Bruno Latour munkáinak is köszönhetően igen népszerű lett az utóbbi időben. A *homo informaticus* típusával foglalkozó részből az ösztön-értelem problémát megvilágítani akaró ábrák tömegét kell megemlítenünk, melyek a hozzájuk fűzött kusza magyarázatokkal és képletekkel együtt sajnos elhomályosítják a szerző mondanivalóját: „Az információ tekintetében közös tudásnak nevezzük azt a lehetőséget, amely mindenki számára ugyanazon információhalmazt teszi hozzáférhetővé és alkalmazhatóvá.” (143. o.) A tudás-információ-adat viszonyrendszerrel több szerző is küzdelmet folytat, de keveseknek sikerül összefogottan tárgyalniuk ezek kapcsolatát. Nem szerencsés, hogy a közös tudásnak a tudásszociológia által már évtizedek óta definiált fogalmát egy másik jelenségre próbáljuk meg alkalmazni. A szerző itt azoknak a közösen elérhető adatbázisoknak a körét próbálta meg új névvel illetni, amelyek idővel közös tudásunk részét képezhetik ugyan, de semmiképpen sem azonosak azzal.

Balogh protokoll-identitással foglalkozó írása már jóval több eredeti meglátást tartalmaz: korábbi személyes identitásunk számtalan informatikai azonosítóval (e-mail címmel, felhasználónévvel, jelszóval, IP-címmel stb.) egészül ki. Ezek azonban – eltérően a szerző álláspontjától – nem helyettesítik, hanem kiegészítik korábbi

identitásunkat: személyes identitásunk nem vész el, csak digitális karakterekkel is gazdagodik.

A kötetben figyelemre méltó írásokat olvashatunk a tér-idő szemléletről. A Nemes Nagy József 1998-as könyvéből származó tanulmányok a folytonos és osztott térről, a térbeli és időbeli rendezettségéről, a külső és belső terekről gondolatébresztő adalékokkal szolgálnak a témában kevésbé jártas társadalomkutató számára. Ezeket az információs társadalom koncepcióhoz közvetlenül nem kötődő írásokat Mészáros Rezső kibertérről szóló tanulmánya hivatott a könyv eredeti témájához kapcsolni. Az írás sorra veszi a kibertér-irodalom jó néhány klasszikusát, majd az egyes műveknek a társadalom különböző alrendszerével való összekapcsolására tesz kísérletet. A társadalom és a kibertér viszonylatában a közösségi kapcsolatok átalakulását, a helyi kultúrák elsorvadását és az új, globális közösségekhez tartozás kultuszát hirdeti. A hatalom és a kibertér viszonyát tekintve azonban sokkal optimistább: „A tapasztalat arra utal, hogy a kibertér szétrombolja a hagyományos hatalmi geometriák működés-módszertani alapjait, és a befolyásolás gyakorlásának új technológiáját kínálja. [...] A képviselői kormányzást potenciálisan a közvetlen kormányzás válthatja fel.” (220. o.) E jövőkép háttérében a kormányzati döntésekbe beleszólni képes állampolgár víziója áll, amely figyelmen kívül hagyja a mindenkor fennálló hatalmi tényezők törekvését arra, hogy pozícióikat a lehető legteljesebb módon fenntartsák és továbbfejlesszék. Sokkal reálisabb kép sugárzik Mészáros azon megjegyzéséből, miszerint „az internet gyakran nem száll szembe a konvenciókkal, hanem inkább a meglévő struktúrák erősítését és újratermelését segíti.” (221. o.) Az államigazgatás és az önkormányzatok ugyan nyitottak az ügyintézés elektronizálására és fennen hirdetik a „szolgáltató állam” eszméjét, de ezzel együtt mindent elkövetnek annak érdekében, hogy fenntartsák monopóliumukat a döntéshozatalban, a hatalom gyakorlásában. A gazdasági életben sem önmagáért valók a szolgáltatások színvonalát növelő informatikai beruházások: a szolgáltatóipar és a bankrendszer szereplőinek természetes célja a hatékonyság növelésével a bevételek növelése.

A kötet végén Barabási-Albert László írásai okoznak még némi felüdülést az olvasónak, még akkor is, ha a szerkesztő valami érthetetlen okból az idézett Barabási-kötet oldalszámozása szerint tört oldalakon közli az írásokat. A University of Notre Dame fizikaprofesszora *Behálózza* (2003) című kötetéből származó első írás az internet kialakulását, szerkezetétörténetét mutatja be a RAND Corporationnál kidolgozott első hálózati kísérletektől az e-mail megszületésén át, a nemrég abbamaradt világméretű űrkutatási projektig, a SETI-ig. A másik Barabási-írás már kevésbé történeti jellegű: a szerző egy különféle *domain*-ek és honlapok elérhetőségét vizsgáló kutatásról számol be. Tanulmányából a központ-peremvidék modellen túl fény derül a hálózati csatornák és szigetek jelenlétére is. Könnyen előfordulhat, hogy az általunk keresett információk valahol ott vannak az interneten, de sem keresőprogramokon keresztül, sem más oldalak linkgyűjteményeinek felhasználásával nem találunk rájuk.

„Az információs társadalom dimenziói” című kötet több érdekes és néhány kevésbé érdekes tanulmányt is tartalmaz. A fentebb már említett szerkesztési hibákon túl zavaró, hogy a kötetben lévő ábrák nem követnek egységes sorszámozást, sőt néhol semmiféle számozást sem, de a szerkesztés mellett szól, hogy a fejezetekbe rendezett szerteágazó tematikájú munkákat megfelelő struktúrában adja közre. A nagy társada-

---

lomelméletek időszaka már vagy fél évszázada lejárt, valószínűtlen, hogy éppen az információs társadalom paradigmát követő heterogén tábor találja vissza erre a nehéz útra. Szerkesztési és tartalmi hiányosságai ellenére is ajánlom e kötetet mindazoknak, akik áttekintést szeretnének kapni az elmúlt évtizedben megjelent, az információs társadalommal foglalkozó szakirodalom magyar nyelvű írásaiból.

Faragó Péter

Szociológus, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán végzett, majd a Budapesti Műszaki Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán doktorált. 2001 és 2004 között az MTA Szociológiai Kutatóintézetében dolgozott tudományos segédmunkatársként. 2004 és 2006 között az Országos Területfejlesztési Hivatalban (OTH) volt köztisztviselő, jelenleg a Nemzeti Fejlesztési Ügynökségnél (NFÜ) informatikai feladatkört lát el. 1997 óta a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság, 1998 óta a Magyar Szociológiai Társaság tagja.

E-mail: peter.farago@meh.hu